

EA

København
Dansk Bibel-Institut

Undertegnede

..... *Hennik Barthelmy*

der har forfattet nærværende emneopgave / speciale (streg over)

..... *Lev og evangelium hos Luther - en udfordring*
til nyere dansk prædiken

af hvilket et eksemplar arkiveres på Dansk Bibel-Institut

- A) ☒ giver hermed min tilladelse til at ...; eller
B) ☐ ønsker at blive kontaktet før ...

der citeres i opgaver / publikationer, dog under den
forudsætning, at forfatterens navn samt afhandlingens
titel og årstal opgives.

Der er derimod ikke med denne erklæring givet tilladelse
til at afhandlingen - eller dele deraf - gengives på tryk.

- C) ☐ ønsker ikke at der citeres fra afhandlingen.

I øvrigt finder lov nr. 158 af 31/5-1961 om ophavsretten til
litterære og kunstneriske værker anvendelse.

..... *DBI* den *3/3* 19*92* *H. Barthelmy*
Underskrift

Evt. kontaktadresse:

.....

Lov og evangelium hos Luther -
en udfordring til nyere
dansk prædiken

Emneopgave i praktisk teologi
Af stud. theol. Henrik Bartholdy
Vejleder Steffen Kjeldgaard-Pedersen

"Scriptura non debet aliter gedeut
werden, quam quod homo nihil sit,
et solus Christus omnia."
WA 15 p.527,35-37

Indhold

1.	Indledning	s. 1
2.	Lov og evangelium hos Luther	s. 2
2.1	Loven	s. 4
2.2	Evangeliet	s. 6
2.3	Lovens og evangeliets anvendelse	s. 8
2.4	Sammenfatning til den videre undersøgelse	s. 9
3.	Analyse af nyere danske prædikener	s. 10
3.1	Lars Tjalve	s. 10
3.2	Kirsten Sarauw	s. 10
3.3	Ulla Sandbæk	s. 11
3.4	Regin Prenter	s. 12
3.5	Johannes Møllehave	s. 14
3.6	P.G. Lindhardt	s. 14
3.7	Vagn Kvist	s. 16
3.8	Søren Krarup	s. 16
3.9	Johannes W. Jacobsen	s. 18
3.10	Thorkild Grosbøll	s. 19
3.11	Flemming Frøkjær-Jensen	s. 19
3.12	Kaj Bollmann	s. 21
4.	Sammenfatning og konklusion	s. 22
5.	Noter	s. 24

Litteraturliste

1. Indledning

"Denn dis ist die höchste kunst jnn der Christenheit, die wir wissen sollen. ... Darumb welcher die kunst wol kan, den setze oben an und heisse in ein Doctor der heiligen schrift."¹ Sådan siger Luther i en nytårsprædiken i 1532, og den kunst, som han her taler om, er kunsten at skelne mellem lov og evangelium.² Denne sondring var det bærende i al Luthers teologi og i hans opgør med den romerske kirke, sværmerne og andre. Uden en forståelse af dette hos Luther er man langt fra en forståelse af hans teologi i sin helhed. Derfor er en undersøgelse af denne sondring hos Luther en indlysende opgave, også når man ønsker af sammenligne hans teologi med senere traditioner.

Den danske Folkekirke er en evangelisk luthersk kirke, og deri ligger en udfordring fra Luther og hans teologi: Når vi kalder os en luthersk kirke, er der så også tale om en teologisk kontinuitet fra Luther til i dag? Dette spørgsmål bliver sat i relief og bliver mere påtrængende ved læsning af nogle nyere principielle bidrag til homiletikken. Det kan her siges om den nutidige kirkelige situation med særligt henblik på prædikenen, at der blandt prædikanter findes en udbredt fornemmelse af, at "man" er træt af teologi.³ Forestillingen om 'den store sandhed', som prædikenen skal formidle, er forladt, og prædikenindholdet nyformuleres i retning af menneskelige forsøg på at sige noget om tilværelsen i lyset af NT's tekster, et indlæg i en samtale, hvor ingen har ret.⁴ Det er denne opgaves hensigt at søge at besvare ovenstående spørgsmål gennem en konfrontation mellem Luther og Folkekirkens forkyndelse.

Det første hovedafsnit (afsnit 2) er en undersøgelse af lov og evangelium hos Luther, hvor der indledningsvis argumenteres for, at en indholdsbestemmelse af disse begreber er mulig. Denne del af opgaven baseres på en række Luther-tekster⁵ samt et udvalg af sekundærlitteratur om emnet og afsluttes med en sammenfatning i en række analysespørgsmål. Disse vil i andet hovedafsnit (afsnit 3) blive anvendt på et bredt udsnit af nyere danske prædikener, idet der med nyere prædikener forstås prædikener fra de sidste tyve år. Da udfordringen er forstået som rettet mod Den danske Folkekirke, er udvalget begrænset til denne del af danske prædikener, og det understreges, at der er tale om et udvalg: Udvælgelsen eller en manglende udvælgelse af en bestemt prædikant vil i en sådan situation altid kunne angribes - også her, men fuldstændighed ville sprænge denne (og enhver!) opgaves rammer. Samtidig skal det bemærkes, at

udvælgelsen af prædikener fra den enkelte prædikant ikke har kunnet være styret af bestemte prædiken-tekster, idet få af prædiken-samlingerne er fuldstændige, men de er udvalgt efter et skøn over, hvorvidt prædikenen over en given tekst kunne belyse problemstillingen. Dette kan yderligere forsvares med, at opgavens formål primært er en sammenligning mellem Luther og de nutidige prædikenudslag, ikke en sammenligning mellem de nutidige prædikanter indbyrdes. Hver prædikant er søgt repræsenteret med syv til ni prædikener, idet Kaj Bollmann og Lars Tjalve udgør undtagelsen med en repræsentation på hver fire prædikener; der vil i konklusionerne blive taget højde for det mindre kildemateriale i disse to tilfælde. Hver prædikant vil blive behandlet separat, hvorefter der i sidste afsnit (afsnit 4) vil blive foretaget en sammenfatning og en konklusion. Denne undersøgelse fremlægges med en klar erkendelse af, at emnet har en størrelse, der alle ting lige ville kræve et speciale, men forsøget gøres, vel vidende at en del nuancer vil gå tabt på grund af den til tider summariske fremstillingsform.

2. Lov og evangelium hos Luther

I en prædiken fra 1522 definerer Luther emnet således: "...das die gantz geschriffte sich taylt in zway tail, jnns gesetzs und das Euangelium. Das gesetzs ist das da fürgybt was man thun soll, das Euangelium das wa manns nemen soll. ...das gesetzs endeckt die kranckhait, das Euangelium gibs die ertzney."⁶ Lov og evangelium er for Luther ikke blot et dogme ved siden af andre dogmer, men det er noget, der omfatter hele skriften, og som har indflydelse på alt andet, således at kun det er virkelig teologi, som ses i lys af denne sontring.⁷

Når Luther beskriver loven som det, man skal gøre, og evangeliet som det, man skal tage, - som det at loven viser sygdommen, og evangeliet giver lægemidlet, så er det vigtigt at være opmærksom på, at det for Luther ikke var en håndterlig formel, et skema, som kunne mestres af enhver.⁸ Det var ikke et teologisk hjælpesystem for den tankemæssige ordens og klarheds skyld, men hørte hjemme i samvittighedens møde med Guds tale, i bodskamp og anfægtelse, i menneskets eksistentielle Gudsrelation, dvs. i spørgsmålet om frelse eller fortabelse. Der var for Luther stor forskel på at have en forstandsmæssig erkendelse af forholdet mellem loven og evangeliet og at kunne mestre det i samvittigheden, hvilket han så i sin samtid og hos sig selv: Det er

sagt så ofte, at alle ved at gerninger og tro skal skilles ad, men når det gælder (wens zum treffen kömpt), så kniber det.⁹

Det vanskelige og uhåndterlige gjaldt ikke kun i den enkeltes kristenliv, men i lige så høj grad i bibelstudiet og forkyndelsen. Kjeldgaard-Pedersen gør opmærksom på et forhold i Luthers forståelse, som også har betydning for den homiletiske anvendelse af lov/evangelium-sondringen, nemlig at evangeliet for Luther først for alvor er evangelium, hvor det bliver hørt som sådan.¹⁰ Dvs. at sondringen dybest set kun er ægte, hvor den er eksistentiel, og hvor Helligånden lader loven og evangeliet nå hjertet. På denne måde er lov og evangelium ikke et håndterbart homiletisk redskab for prædikanten, men samtidig er det dog også vigtigt at værgе sig imod en rendyrkelse af synspunktet, som det er sket i nogen Luther-forskning.¹¹ Her bliver lov og evangelium ikke forstået som en skelnen i ord, men en skelnen i Andens måde at virke på, således at ordet hos Luther ikke var lov og evangelium, men blev lov og evangelium. Med denne forståelse af Luthers standpunkt bliver prædikanten og hans prædiken uden egentlig betydning, fordi Anden er uafhængig af ham. Det er dog klart, at denne forståelse rammer ved siden af Luther, idet det allerede af ovenstående citat fremgår, at sondringen findes i ordet selv og ikke blot i dets virkning. Ivarsson fremholder i denne forbindelse, at Anden for Luther er 'wortgebunden', hvilket må betyde, at Anden er bundet af, hvad ordet rent faktisk siger, når den udfører sin gerning. Det vil sige, at en prædiken, som kun indeholder loven, ikke kan åbenbare evangeliet, mens en evangelieprædiken kun indirekte kan sige noget om lovens virkelighed. Hvis man hævder det modsatte, og gør Anden uafhængig af ordets indhold, ender man ifølge Ivarsson i spiritualisme, som netop adskiller ord og And.¹²

I forbindelse med forholdet mellem ordet og Anden er der endnu et homiletisk spørgsmål, som trænger sig på, og som Hirsch har taget op.¹³ Når loven og evangeliet har forskelligt indhold og forskellig adresse, nemlig lovens ord til den sikre synder og evangeliet til den anfægtede samvittighed, er det da muligt at undgå, at den sikre tager evangeliets trøst til sig, mens den anfægtede bliver endnu mere knust under lovens dom? Dette spørgsmål bliver ekstra accentueret, når det bliver sammenholdt med, at Anden er 'wortgebunden'. At Anden er 'wortgebunden' betyder dog ikke, at det er prædikanten, som råder over Anden, men at prædikanten skal formidle det ord, hvorigennem Anden handler. Hirsch henviser i sit svar på, om den rette adressering er mulig, til Luther, som lader Gud få æren for ordets virkning, mens

prædikanten er det værktøj, som må prædike det, som Gud tvinger ham til.¹⁴

For Luther er prædikenen af lov og evangelium et ansvar, der er lagt hen til prædikanten, fordi Anden er 'wortgebunden', og adressen må også forkyndes eksplicit.¹⁵ Men samtidig er det Gud, der råder over, hvorvidt det af den rette tilhører bliver hørt som hhv. lov og evangelium, hvorfor prædikanten må lade ham om det endelige ansvar for den rette adresse.¹⁶

Med ovenstående er sagt, at det i Luthers homiletik er en legitim opgave tilnærmelsesvist at fastlægge indholdet af lov og evangelium, idet det stadig må fastholdes, at lov og evangelium aldrig bliver metode eller håndterlige størrelser, heller ikke i homiletisk sammenhæng, men snarere må ses som totale hermeneutiske og homiletiske bestemmelser.

2.1 Loven

I ovennævnte citat fra 1522 definerede Luther lovens opgave som det at skulle vise, hvad man skal gøre, og afsløre sygdommen.¹⁷ Det er dog ikke fyldestgørende, idet det kan misforstås i retning af, at synd kun er handlinger. Dette kalder Luther at prædike en tildækket Moses.¹⁸ Den tildækkede Moses, som lader lovens krav være ydre handlinger, skaber kun ydre godhed og forhærder i virkeligheden synderen. Til dette siger Luther: "Ob du wol ausswendig das gesetz mit werken helltist aus furcht der straff oder liebe des lohns, so thustu doch das alles on frey lust und liebe zum gesetz, sondern mit unlust und zwang", og dette viser, "das du von hertzen grund dem gesetz feynd bist."¹⁹ Når Gud taler gennem loven, som en utildækket Moses, er det netop hjertet han kræver, idet lovens tale griber om bag menneskets handling eller undladelse til intensjonen for at rykke den ud i lyset af den radikale fordring.²⁰ "Sunderlich sihet die schrifft ins hertz und auff die wurtzel und hewbt quell aller sunde, wilchs ist, der unglaube, ym grund des hertzen."²¹ Dvs. lovens spørgsmål lyder: "Hvor var hjertet i denne gøren og laden?", og hjertets vantro er for Luther al synds rod og kraft, hvorfor også det første bud sammenfatter hele loven, og alt lovbrud er et brud på dette: "Du må ikke have andre guder."²²

Selvom det er vantro og hjertets oprør som al synds kilde, der står i centrum, er det dog ikke korrekt som Hirsch at sige, at lovprædikenen aldrig er gerningsprædiken.²³ Loven er virkelig det, som anklager,

fordi mennesket har gjort eller undladt dette eller hint²⁴, men den går videre end det og har som mål at afsløre det altomfattende i menneskets synd, så ethvert håb i mennesket om egenretfærdighed bliver brudt. Loven bliver et spejl, hvori mennesket ser, "das alles was an mir ist, verdampt und vermaladeyt ist."²⁵ Loven fører til en erkendelse af at være fordømt og forbandet, fordi den afslører arvesynden og samtidig bestemmer den som personlig synd. Luther kan formulere sig så skarpt, at han siger, at mennesket må komme dertil at det tilhører Djævelen²⁶, så at alt hvad det er og gør i sig selv er fordømt.

Denne erkendelse af fordømmethed og fortabthed hører sammen med, at loven også afslører Guds vrede. "Loven er således et lys som lyser og åpenbarer, ikke Guds nåde, ikke rettfærdighed og liv, men Guds vrede, synden, døden, at vi er fordømte innfor Gud, ja, helvedet."²⁷ Det vil sige, at mødet med lovens radikale fordring ikke fører til fortvivlelse, alene fordi den afslører syndens altomfattende karakter med fortabelsen som en futurisk mulighed, men også fordi den fører ind i et møde med den hellige Gud og hans vrede med fortabelsen som aktuel realitet, som en foregrebet dommedagserfaring.²⁸ I dette møde bliver mennesket frarøvet alle egne frelsesmuligheder og bliver til intet, og ud af dette intet kan Gud så skabe nyt. Guds skabervilje er at skabe ud af intet, også i retfærdiggørelsen, og derfor må menneskets 'noget' ved lovens dom blive gjort til intet.²⁹

Om lovens opgave og evne siger Luther: "Das gesetz sol und kan nicht from machen."³⁰ Loven kan ikke gøre et menneske fromt, og dette viser lovens begrænsning. Loven kan opspore og afsløre synden i den fjerneste krog af mennesket, men den er ikke i stand til at besejre den, og heri ses lovens afmagt og magtesløshed, ja hvor frygtelig den er, idet den, uden selv at kunne bekæmpe synden eller give mennesket kraft til det, ikke blot afslører synden, men også forøger den³¹: Det naturlige menneske vil nemlig nægte at give Gud ret i dommen og derved øge sit gudsoprør.³²

Denne begrænsning og magtesløshed hos loven skal ses i sammenhæng med, at selvom det er Guds vilje at drive mennesket ind under vreden og ud i fortvivlelsen, så er det ikke hans hensigt at lade mennesket forblive der.³³ Forkyndelsen af loven er ikke en selvstændig opgave, som kan løsrides fra evangelieforkyndelsen, men er noget foreløbigt, som skal sende mennesket videre, nemlig til Kristus som frelseren fra vreden og fordømmelsen.³⁴ Den gerning, som Gud øver gennem loven, kalder Luther som en konsekvens af dette for Guds opus alienum, hans

fremmede gerning.

Forståelsen af lovens prædiken som noget fra evangelieforkyndelsen forskelligt, men ikke selvstændigt, bliver af Heintze karakteriseret som et standpunkt, som Luther først udviklede sent i forbindelse med Antinomerstriden.³⁵ Den tidlige Luther, som for Heintze synes at være "den ægte Luther", tilskyndede ikke til en selvstændig lovprædiken, men talte om lov og evangelium som et simul, en samtidig prædiken, under fortegnet 'nihil nisi Christus praedicandus'.³⁶ Argumentationen for denne forskel på den unge og den ældre Luther og udviklingen i hans forståelse af denne sag synes ikke overbevisende, når man dels ser på de tidlige Lutherkilders klare fremhævelse af lovprædikens funktion³⁷, dels læser Luther i den historiske kontekst. I slutningen af 1530'erne var det efter tyve års evangelisk prædiken langt mere nødvendigt med en præcisering af lovforkyndelsens plads, end det var i reformationens begyndelse, hvor erkendelsen af loven og især Guds vrede var klarere i folkebevidstheden. Snarere end en udvikling i synet hos Luther må man, som Heintze selv er inde på³⁸, tale om, at forskellige tider kan kræve forskellig vægtlægning, hvilket Luther eksplicit fremdrager i debatten med antinomerne.³⁹

Når loven som Guds opus alienum ikke må selvstændiggøres i forhold til eller løsrides fra prædikenen af evangeliet, er det naturligt at gå over til at bestemme Luthers forståelse af evangeliet, Guds opus proprium.

2.2 Evangeliet

"Denn auffß kurzlichst ist das Euangelium eyn rede von Christo das er gottis sson und mensch sey fur unss worden, gestorben unnd aufferstand, eyn herr ubir alle ding gesetzt."⁴⁰ Sådan fastslår Luther i 1521 i Eyn klein unterricht, hvad evangelium er, og i denne sætning skal særligt ordene 'eyn rede von Christo' betones. Evangelium er et græsk ord, der betyder godt budskab, god efterretning, gode nyheder, et godt råd, hvorover man synger, taler og er glad, siger Luther i fortalen til NT⁴¹, men samtidig understreges det, at budskabet, talen, er om Kristus: Evangeliet er en prædiken om Kristus, Guds og Davids søn, sand Gud og sandt menneske.⁴² Det er netop talen om Kristus og hans gerninger, der er evangelium, og det er en tale, som ikke er begrænset til NT, men som også findes hos profeterne.⁴³ Ud over at vægten ligger på 'eyn rede von Christo' er ordene 'fur unss' centrale. Evangelium er ikke blot en historisk tale om Kristus,

men er en prædiken om Kristus 'pro nobis'.⁴⁴ Forde definerer hovedforskellen mellem loven og evangeliet som det, at loven taler i imperativ, mens evangeliet taler deklarativt i betydningen 'her er det'.⁴⁵ Det deklorative, dedikationen (overdragelsen) som Nørager Pedersen kalder det⁴⁶, er en del af 'pro nobis'-aspektet, idet evangeliet ikke blot oplyser om, at Kristi velgerninger er sket for os, men rækker det til tilhøreren. Evangelieprædikenen er i egentlig forstand et møde mellem Kristus og tilhøreren, idet den for Luther er, at Kristus kommer til os, eller vi bliver bragt til ham.⁴⁷ Kristus er nærværende i evangeliet med sin tilgivelse, og gennem ordet ikke blot lover eller tilbyder han mennesket del i sine goder og velgerninger, men skænker dem også.⁴⁸ Ivarsson gør i den forbindelse opmærksom på, at ordene evangelium og absolution gensidigt forklarer hinanden for Luther.⁴⁹ Derfor kan forkyndelsen af evangeliet også ses som en udførelse af nøglemagten, hvor evangeliet er den nøgle, der løser synderen fra synden.⁵⁰

Når evangeliet siges at skænke Kristus, skal det ses i lyset af lovens afslørende virke, når den viser synden og Guds vredes reaktion på den. Til det af loven ramte menneske kommer Kristus netop som den "unter welcher wir haben vergebung der sünde und rettung fur Gottes zorn und der Hellen."⁵¹ Evangeliet er ikke en tale, som beroliger med, at lovens dom ikke skal tages så alvorligt, men er en tale, hvor Kristus giver loven ret og så tilbyder sig selv og sit liv til den, der tror på ham.⁵² Kristus har opfyldt loven helt og kan derfor være frelseren fra loven ved i evangeliet at skænke sit liv og sin retfærdighed til den troende: "... das Euangelium, welchs uns jnn ein frembde frommigkeit setz, die ausser uns und allein jnn Christo ist."⁵³ Netop en fromhed, en retfærdighed og en lovopfyldelse uden for mennesket i Kristus er det, der kan frelse og give trøst, når loven har afsløret al menneskets synd og totale mangel på egen frelsesevne.⁵⁴ Dette er også med til kraftigt at understrege evangeliets karakter af gave: Evangeliet skænker Kristi retfærdighed og fromhed, en fremmed lovopfyldelse, hvortil mennesket intet har gjort, og hvortil der ikke er knyttet betingelser eller krav.⁵⁵ At evangeliet "foddert ... glawben an Christo"⁵⁶ er ikke et krav om en gerning, som gør fortjent til at modtage frelsesgaven, men er ment som en indbydelse til at modtage og gribe om det tilbud som evangeliet udmaler, hvor troen kun er det redskab, som modtager gaven.

2.3 Lovens og evangeliets anvendelse

At loven har en teologisk brug efter Kristus fastholdt Luther mod antinomisterne og fremhævede, at Kristus ikke var kommet for at ophæve loven, men for at opfylde den⁵⁷, og at lovens dom er en forudsætning for at kunne forstå evangeliets tale.⁵⁸ Loven skal derfor rettes til den sikre og den sovende, mens evangeliet er for den, hvem loven har ramt. At loven og evangeliet er uløseligt bundet sammen begrundes Ivarsson i selve evangeliets væsen: "Den predikan, som har sitt centrum i utdelandet av syndaförlåtelsen, fordrar för evangeliets egen skull, för bevarandet av dess karaktär av verklig nåd och förlåtelse, som sitt komplement bindenytckelens tydliga predikan och bannets existens."⁵⁹

Men har loven også en blivende anvendelse i prædikenen til den kristne? Ja, siger Luther, for "der alte schalck, den ich am halbe habe, der ist noch unreine" og "der dreck bleibt ymmer neben dem glauben".⁶⁰ Den kristne er både gammelt og nyt menneske, delt i to stykker, og er dermed samtidig retfærdig og synder. I hjertet bor Kristus ved Ånden, mens kødet, det gamle menneske, er behersket af Djævelen.⁶¹ Dette betyder, at det nye menneske i modtagelsen af den lovopfyldende Kristus har sat sig ud over alle lovens krav og Guds dom over synden, fordi det er forenet med Kristus. Det gamle menneske synder derimod stadig, er stadig i oprør mod Gud, og er dermed underlagt loven og dommen. I anvendelsen af lov og evangelium på sig selv skal en kristen derfor dele sig i to og lade evangeliet alene være rettet mod det nye menneske og den ængstede samvittighed, mens han lader sit gamle menneske, og det alene, blive dømt af loven med krav om gerninger og hellighed: "das gesetz fur den alten adam, das Euangelion fur dein armes gewissen."⁶² På denne måde bliver loven ikke til et stadium i en kristens liv, men er en blivende faktor, som gør dette liv til en stadig flugt fra sig selv og sin egenretfærdighed over til den fremmede retfærdighed, som evangeliet tilbyder.⁶³ Konsekvensen af dette for den kristne forkyndelse er, at forkyndelsen af loven og evangeliet som væsensforskellige, men ikke adskilte størrelser bliver en vedvarende opgave.

2.4 Sammenfatning til den videre undersøgelse

Når man vil sammenfatte lov og evangelium hos Luther for at sammenligne med andres prædikener, er det et forsøg på at gøre det uhåndterlige håndterligt, at lave analysespørgsmål ud af noget som for Luther aldrig blev eller for andre måtte blive en metode. En sådan sammenfatning i en række analysespørgsmål må derfor udelukkende forstås som en hjælp til i undersøgelsen at bygge bro mellem Luther og nutiden på en overskuelig måde, og besvarelsen af spørgsmålene ud fra de nutidige prædikener vil kun kunne vise om aspekter i lov og evangelium er til stede i det indholdsmæssige (og dermed pege på en videreførelse af den evangelisk-lutherske arv), men vil ikke på det eksistentielle plan kunne give nogen klar vurdering. At man dog alligevel vil kunne se en strømpil også på det eksistentielle plan hænger sammen med, som der er redegjort for ovenfor, at der i Luthers teologi er tale om en delvis sammenbinding af det eksistentielle og det konkrete (prædikenen), fordi Åndens virke er 'wortgebunden'. Spørgsmålet kan stilles: "Er prædikenen det værktøj, som Ånden kan bruge for at nå mennesker med lovens og evangeliets ord?" I opgavens anden del vil analysen dog blive indskrænket til det konkrete og dermed en undersøgelsen af graden af kontinuitet i anvendelsen af lov og evangelium fra Luther til dansk evangelisk luthersk prædiken i dag. Ud fra ovenstående analyse af lov og evangelium hos Luther kan man opstille følgende spørgsmål til brug for den videre undersøgelse:

1. Forkyndes loven/ kravet?
2. Forkyndes lovens krav kompromisløst (uden undskyldninger) og radikalt (hjertets synd, vantro)?
3. Forkyndes manglende lovoverholdelse som personlig synd og skyld? Er synden og skylden teocentrisk bestemt?
4. Forkyndes Guds reaktion på synden (dommen og Guds vrede)?
5. Forkyndes Kristus og hans gerninger?
6. Forkyndes Kristus deklarativt ('pro nobis')?
7. Forkyndes evangeliet uden betingelser og gerningskrav?
8. Forkyndes der en fremmed/ tilregnet retfærdighed?
9. Forkyndes evangeliet som Guds opus proprium? Har det saglig prioritet?
10. Skelnes der mellem, hvem hhv. loven og evangeliet er rettet til?

3. Analyse af nyere danske prædikener

3.1 Lars Tjalve

Lars Tjalve er i denne undersøgelse, som ovenfor nævnt, kun repræsenteret med fire prædikener, men ud fra disse er det dog muligt i nogen grad at besvare de stillede analysespørgsmål. I de anvendte prædikener mangler forkyndelsen af loven og kravet i Luthers forstand helt. Der tales ikke om synd eller skyld, og gudsrelationen er i denne forbindelse slet ikke inde i billedet. Baggrunden for forkyndelsen af evangeliet er menneskets livsvilkår, uden at skyldsspørgsmålet er taget med, og disse vilkår karakteriseres som håbløshed, bundethed, fortvivlelse, trang til at beherske i stedet for at modtage, moralisme samt slaveri forstået som det, at mennesket slipper friheden for at vælge sikkerheden.⁶⁴ En tale om Guds dom eller vrede som reaktion på synd kan på denne baggrund ikke forventes, og kun et sted kommer Tjalve ind på noget i den retning, nemlig i talen om dem, der sendte Jesus i døden.⁶⁵ De blev selv dømt og grebet af mørket og døden, men en dom i eskatologisk forstand synes der ikke at være tale om, en ting der også eksplicit tages afstand fra som noget, der ikke hører den kristne tro til.⁶⁶

Evangeliet er i Tjalves prædikener et budskab om, at Gud er kommet til os, har fundet os og aldrig vil lade os alene.⁶⁷ I forkyndelsen om Kristus er vægten lagt på, at Jesus vil ændre livssituationen: Han gav håb, livsmod og bød lidelse og angst trods i kampen mod ondskab og ødelæggelse.⁶⁸ Der er ikke tale om en overdragelse, så Kristi gerninger er sket i menneskets sted, men snarere som en eksempelfortælling, hvis gen-fortælling giver livsmod og håb om, at verden kan blive anerledes. Kristus bliver på denne måde til en inspirationskilde⁶⁹, og evangeliet bliver ikke klart adskilt fra gerningerne, idet evangeliets indhold er en opmuntring til "at få gjort noget ved tingene" og en forsikring om, at det hjælper. Vi må få det lært, ligesom Jesus lærte diciplene at gøre det.⁷⁰

3.2 Kirsten Sarauw

Kirsten Sarauw angiver i forordet til sin bog med prædikener og dagbogsoptegnelser, at bogen knytter til ved den mystiske tradition i europæisk religiøs tænkning, hvilket gør en sammenligning med Luther vanskelig. I Sarauws prædikener er det, der erstatter lovens tale og

talen om synd og skyld, en tale om mangler og bevidsthedsfejl. Syndefaldet er, at mennesket kalder mørket og kroppen for ondt og lyset for godt, så kroppens og kødets liv benægtes.⁷¹ I den forbindelse sker der et direkte opgør med Luther, som kaldte det naturlige menneske for ondt, hvoroverfor stilles Jesu moral, som byggede på, at mennesket havde muligheden for guddommelig visdom i sig.⁷² Ligeledes sker en nedskrivning af lovens radikale fordring i Mt. 5,42 om at være fuldkommen, som den himmelske fader er fuldkommen, til et opfyldeligt krav om at leve i overensstemmelse med en guddommelig instans.⁷³

Evangeliets indhold, som fastholdes som noget, vi via en ny erkendelse selv skal realisere, er at der er en sammenhæng mellem sjæl og krop, bevidsthed og kød, og at det onde og mørket er en del af verden, som også må accepteres for ikke at skabe splittelse i helheden.⁷⁴ Helhed er et vigtigt begreb, som går igen i talen om en kosmisk orden, der gennemstrømmer alt, og hvis væsen er kærlighed.⁷⁵ At den gennemstrømmer alt betyder også, at den er i mennesket: I mennesket er Gud, en kraft eller en visdom⁷⁶, som skal være grænse-, form- og begrænsningssprængende i stadig udfoldelse af sansernes og kroppens liv. Forkyndelsen af Kristus bliver en pegning på et menneske, som realiserede samklangen med den kosmiske orden, og hvor ordet blev kød i den forstand, at bevidstheden blev et med sin egen krop⁷⁷, hvorfor Kristus for os bliver et eksempel og en type på det sande menneskeliv. Sarauw danner virkelig et modbillede⁷⁸, ikke bare i den nutidige teologiske debat, men også i spørgsmålet om kontinuitet fra Luther.

3.3 Ulla Sandbæk

Ulla Sandbæk udtrykker i sine prædikener en forståelse af loven og evangeliet, som adskiller sig fra Luthers. Det viser sig for det første i talen om loven, hvor en egentlig forkyndelse af lov eller krav er erstattet af en oplysende tale om menneskelivets vilkår. Synden er en indre magt i mennesket, hvis resultat er en lammelse af kærlighed og barmhjertighed⁷⁹, men en radikal syndsforkyndelse er der ikke tale om, idet mennesket siges at være født perfekt, og den synd, som beskrives, er mangler og fejldisponeringer af livet.⁸⁰ Synden mangler også en teocentrisk bestemmelse, undtagen hvor synden beskrives som det, at mennesket selv vil være Gud⁸¹, men denne bestemmelses resultat er ikke skyld mod Gud, men ensomhed og isolation.

Evangeliet er hos Sandbæk ikke en forkyndelse af Kristus, men et budskab om, at Gud gør mennesket til sit, aldrig vil slippe det og på trods af sit kendskab til menneskets fejl vil give det alt sit.⁸² At vide at man hører Gud til, som man er, uden inddragelse af hverken 'propter Christum' eller 'per fidem'⁸³, kaldes retfærdiggørelse, og den frihed, som gives i evangeliet, er muligheden for at se synden og den tilstand, som burde være i mennesket og i verden i stedet for synden.⁸⁴ Dette evangelium vil fylde livet med kærlighed, glæde og medmenneskelighed, så mennesket kan leve i overensstemmelse med sin oprindelige bestemmelse: at være medarbejder på Guds verden.⁸⁵ Beretningerne om Jesus er den kilde, hvorfra disse kærlighedens egenskaber skal hentes, og gennem beretningerne vil Jesus vise, at hvis mennesket lever, som han levede, i tjeneste for medmenneskets glæde, så kan verden laves om indefra.⁸⁶ Evangeliet bliver i Sandbæks forkyndelse efter sit indhold til et krav om omvendelse i betydningen at sige nej til de livsødelæggende kræfter, et krav om bøn i betydningen at sætte sig op mod døden i alle former samt et krav om at forstå og acceptere verden og medmennesket, så man kan virke for trivsel og livsudfoldelse for alle.⁸⁷

3.4 Regin Prenter

Regin Prenter er kendt som en gammelkirkelig Luther-forsker, og det er på forhånd forventeligt, at denne beskæftigelse med Luther har smittet af på hans prædiken. Dette er også tydeligt, selvom man ikke kan tale om en ubrudt kontinuitet. Prenters forkyndelse af loven afdækker mennesket som en synder, der er præget af vantro, tvivl og modløshed, som let glemmer Jesu ord og ikke regner med at have samme vilkår, som Jesus havde.⁸⁸ Men samtidig er den præget af en stor grad af indirekte kommunikation. I forbindelse med en tale om, at menneskets liv ikke stemmer med Jesu ord, siges det, at da er fejlen ikke hans⁸⁹, hvilket kun indirekte afslører mennesket selv som synder. Et andet sted tales om, at det ikke er alle, der holder fast ved det nye, som Jesus bragte⁹⁰, men at ethvert menneske af naturen forkaster dette nye, som gør op med menneskefromhed, nævnes ikke i sammenhængen, samtidig med at talen om en manglende lovoverholdelse som personlig synd og skyld er næsten helt fraværende. Dommen over synden og manges afvisning af Guds frelsestilbud er fremhævet flere steder⁹¹, men en forkyndelse af Guds dom og vrede, som en nutidig foregribelse af den endelige dom, som mennesket må erkende allerede nu, er ikke med og bestrides et par

steder: Prenter siger, at vi ikke skal holde dommedag over os selv⁹², men det er netop det, som Luther vil forkynde for den sikre synder og for det gamle menneske. Et andet sted afslører han alle mennesker som syndere, der i hjertet siger nej til Gud, men tilføjer, at det får være, som det vil.⁹³ Sådan taler den kompromisløse og radikale lov ikke.

Prenters forkyndelse af evangeliet er centreret omkring Kristus: Evangeliet er budskabet om fortabte menneskers frelse og handler om Kristus alene.⁹⁴ Guds rige kommer netop til dem, der ikke er noget værd, og dette betalte Jesus for med sit liv på korset, så det kun er gennem hans død, opstandelse og himmelfart, at mennesket har adgang til Gud.⁹⁵ En tendens i Prenters forkyndelse er, at det deklarative moment mangler. Prædikenen taler om frelsen i Kristus, men der er ikke tale om, at tilhøreren gennem prædikenen får "rakt" frelsen som en præsentisk gave til modtagelse ved tro, hvilket måske hænger sammen med Prenters lidt uklare forståelse af ordet som et nådemiddel.⁹⁶

Troen bliver pointeret som det, der modtager frelsen, og som samtidig er en Guds gave og ikke menneskets eget værk eller gerning. Denne betingelsesløse evangelieforkyndelse understreges af Prenters fremhævelse af dåben som Guds frelseshandling⁹⁷, men bliver på den anden side sløret af andre formuleringer, som lægger vægt på menneskets andel i frelsestilegnelsen. Formuleringer som "ved at våge og bede .. kan vi bestå for Menneskesønnen", "hvis vi er tilfredse med tiggerpladsen, vil Gud...", "når vi tror på Gud, elsker hans ord, ærer ham, overgiver os til ham.., hviler i hans omsorg, da...", "den gerning, som Jesus lønner(!) med evig salighed, er at holde sig til hans ord og ikke vide af andet end Guds barmhjertighed og ære i Jesu navn" og "salig den, der udholdende, tillidsfuldt, taknemmelig og lydigt bliver ved med at lytte til Jesu myndige ord, så han gør derefter"⁹⁸ giver et klart indtryk af, at mennesket må gøre sit for at kunne modtage evangeliets gave.

På trods af disse gerningsprægede ansatser står evangeliet i centrum i forkyndelsen og har en saglig prioritet, men prædikenen mangler en forkyndelse af en fremmed eller tilregnet retfærdighed. Denne mangel kan muligvis skyldes, at Prenter vægter menigheden i stedet for den enkelte, og at det i den sammenhæng er vanskeligt at tale om en tilregnet retfærdighed.⁹⁹

3.5 Johannes Møllehave

Johannes Møllehaves oratoriske talent er almindeligt anerkendt, men i en undersøgelse af denne art stilles der andre krav end de æstetiske. Møllehave mangler en lovforkyndelse i Luthers forstand, idet talen om overholdelse af Guds vilje og om synd og skyld er afløst af en generel tale om menneskets mangler og vilkår. Mennesket bærer døden i hjertet og dermed også vantro, tvivl og håbløshed, og intet menneske lever og handler helhjertet og uselvsk i forsagelse af sig selv og det onde.¹⁰⁰ Et enkelt sted siges indirekte, at mennesket er Guds fjende på grund af dets manglende kærlighed til egne fjender¹⁰¹, men enhver tale om en Guds dom over eller vrede mod det syndige menneske mangler, ja, der tages eksplicit afstand fra den: Enhver tale om Guds vrede er synonym med et krav om hævn, og det hører den gamle pagt til. I den nye pagt, i Guds rige, er vrede, hævn, grusomhed og tilintetgørelse byttet ud med barmhjertighed.¹⁰²

Evangeliet er et budskab om barmhjertighed, fred, glæde og helhed og et budskab om, at Gud ikke forskyder nogen, men er god mod alle både i livet og i døden.¹⁰³ Kristus forkyndes som den, der viste tilværelsens skjulte mening, medfølelsen, og som frivilligt bragte sig selv som kærlighedens offer for at være vores håb.¹⁰⁴ Kristus stiller ingen krav til mennesket, fordi han netop kom for at frelse det fortabte¹⁰⁵, men der tales ikke om, hvad frelsen består i, og hvad der frelses fra.¹⁰⁶ Det nærmeste Møllehave kommer en indholdsbestemmelse af dette er, at mennesket med erkendelsen af manglende kærlighed sættes i stand til at dele livet med de mennesker, som Gud har sat det imellem.¹⁰⁷

3.6 P.G. Lindhardt

P.G. Lindhardts forkyndelse bliver af Nørager Pedersen karakteriseret som en eksistentialiserende dennesidig afmytologisering.¹⁰⁸ Det ligger udenfor denne opgaves rammer at foretage en generel undersøgelse af Lindhardts prædikener og dermed at kunne tage stilling til Nørager Pedersens bedømmelse, men indenfor nærværende undersøgelse får det i hvert fald betydning, at Lindhardts forkyndelse i udstrakt grad bevæger sig indenfor et dennesidigt univers. Forkyndelsen af loven har hos Lindhardt mere karakter af oplysning om livsvilkår end egentligt krav. Mennesket er fra fødsel til død selvsk, verdsligt, selvkærligt, selvoptaget, egenrådigt og forfængeligt, hvilket forkyndes kompromisløst og radikalt¹⁰⁹, men grundet dennesidigheden mangler

Lindhardt en forkyndelse af, at denne tilstand gør mennesket personlig syndigt og skyldigt i forhold til Gud med dom og vrede til følge: Dommen er noget mennesket lægger ind over sig selv, ikke noget som kommer eller vil komme fra Gud, og hvor der tales om Kristi dom, siges det, at den ikke dømmer, men skænker liv og salighed.¹¹⁰

Evangeliet er hos Lindhardt en tosidig størrelse. Dels har evangeliet en lovens funktion, idet det fortæller mennesket, at det misbruger livet og er uden fortrydelse af dette misbrug¹¹¹, dels er evangeliet et budskab om korset og Jesu død, hvor han gik ind i den gudsforladthed og overgivethed til døden, som mennesket lever i, og blev menneskets bror, så han altid er ved dets side.¹¹² Evangeliet er desuden budskabet om Guds barmhjertighed og hans velbehag, som er blevet alle syndere til del, og som grunder sig på Kristus.¹¹³

Ud over en sammenblanding af loven og evangeliet i Lindhardts dobbelte evangelieforståelse, som sandsynligvis snarere er et spørgsmål om en fejlagtig og for tilhøreren forvirrende og vildledende terminologi end om en egentlig misforståelse af begreberne, er der i hans prædikener en meget lille grad af forkyndelse af Kristi gerninger. At Guds velbehag grunder sig på Kristus er ikke det samme som at sige, at Kristus døde og opstod 'pro nobis'. At 'pro nobis'-aspektet mangler understreges også af, at Lindhardt ikke taler om en tilregnet retfærdighed, idet der ikke i hans forkyndelse skabes nogen forbindelse mellem Gud og mennesket: Evangeliet når aldrig ind til mennesket, og hvor mennesket møder det, skabes det ikke et nyt menneske, men der er fortsat kun gammelt menneske til stede.¹¹⁴ Et menneske kommer i følge Lindhardt aldrig til at eje nogen åndelig rigdom (det er kun et udtryk for havesyge at tale om noget sådant)¹¹⁵, mens Luthers evangelieforståelse er uløseligt knyttet til, hvad mennesket ejer i troen. Dette skyldes, at Lindhardt forstår troen helt anerledes end Luther, nemlig som troskab mod virkeligheden. Det eneste virkelige er øjeblikket, nutiden, hverdagen (gentagelsen som han kalder det med Kierkegaards ord)¹¹⁶, og troen er da troskab mod denne virkelighed og de krav, som møder mennesket der. Dette betyder, at Lindhardts forkyndelse på trods af talen om et betingelsesløst evangelium får en drejning i retning af gerningskrav og dermed mister fremhævelsen af evangeliet som den ubetingede gave.

3.7 Vagn Kvist

Vagn Kvists forkyndelse af loven er meget lidt fremtrædende i hans prædikener og har en ikke særlig kompromisløs tone: Det behager ikke Gud, at mennesket stiller sig an og tror for meget om sig selv.¹¹⁷ Alle mennesker er syndere, og ingen kan unddrage sig den dom, at det ikke elsker Gud og næsten¹¹⁸, og synderen er, at mennesket ikke regner med Gud og tror, at han ikke regner med os.¹¹⁹ En personlig skyld eller synd i forhold til Gud er der ikke tale om, men snarere et vilkår, hvorunder mennesket er lagt, og hvorfra det skal befries: mennesket handler som en gud i sit eget univers, vil være sin egen herre, og bliver dermed ensomt, og hvor kærlighedens under, Guds tilgivelse, ikke er gået op for et menneske, er det fattigt, bundet til sig selv, sit begær og sin egensindighed, og kaldes i denne tilstand fortabt.¹²⁰

Centrum i Kvists forkyndelse af evangeliet er dåben. Dåben er Guds bekenden sig til syndere, det sted hvor Gud kommer til mennesket i sit ord og tilsiger det sit velbehag, barnekår og barneret hos sig.¹²¹ Forkyndelsen af Kristus er til gengæld sparsom, og i Kvists forkyndelse kom Kristus som Guds skabende ord for at tilvejebringe troen på sig selv som Guds søn og troen på, at mennesket er Guds ejendom, Guds barn.¹²² Kristus var en åbenbaring af Guds godhed og barmhjertighed, og han talte et ord, som gav livet en ny dimension og en ny mening.¹²³ I stedet for en forkyndelse af en fremmed retfærdighed bragt i stand af Kristus¹²⁴ tales der meget om livet og dets mening, og dette bliver evangeliets anden side: Når mennesket er Guds barn og Guds skabning, og livet er Guds liv, som han rækker os, da er livet ikke overladt til skæbnen eller til tilfældigheder, og mennesket kan give sig livet i vold. Eller med andre ord: Det kan leve det liv, der ligger for, og med den lyst, den lykke og det mod, som Guds kærlighed giver, tage hverdagen op med håb og glæde.¹²⁵

3.8 Søren Krarup

Søren Krarups prædikener er kendetegnet af et umiddelbart forhold til lov og evangelium: Kristendommen er altid både lov og evangelium, således at loven sætter Gud som herre, og evangeliet sætter Gud som frelser.¹²⁶ Loven er uundværlig i kristen forkyndelse, for uden lov kan man slet ikke tale om tilgivelse¹²⁷, og loven er en kompromisløs og uopfyldelig fordring om kærlighed til Gud og til næsten, en

fordring til mennesket, som kun kan elske sig selv og dermed afsløres som synder.¹²⁸ Mennesket afsløres som den selvsikre og færdige, som ved hjælp af færdige systemer klarer tilværelsen, og som i hovmod og selvoptagethed dyrker sig selv.¹²⁹ Loven afslører dette og sætter mennesket i en tomhændethed, hvor intet hos mennesket kan kaldes herligt, hvor der kun er synd, angst og skyld¹³⁰, og hvor mennesket kun kan håbe på Guds barmhjertighed. Krarups forkyndelse af loven og menneskets skyld er således både radikal og kompromisløs, men den mangler en klar markering af syndens og skyldens teocentrisitet. Skylden bestemmes ud fra fordringen eller Guds ord¹³¹, og det sker med en konsekvens, så Gud selv træder ud af billedet. Dette understreges af, at enhver tale om Guds dom eller vrede som præsentsk og futurisk virkelighed mangler, hvilket Krarup selv forklarer med, at Jesus og kristendommen kun kender eet perspektiv i sin fordring og dermed i skylden, nemlig 'i dag'.¹³²

Krarups forkyndelse af evangeliet lider under samme svaghed som Lindhardts, nemlig en dobbelt bestemmelse af evangeliet, dels som lovens tale, der befaler en omvendelse og dermed bryder menneskets selvklogskab itu¹³³, dels som ordet om Guds gode gerning for os. Ordet om denne gode gerning er ordet om Jesus Kristus, Guds søn, som blev menneske, døde og opstod for vores skyld¹³⁴, og om Guds gratis og ubetingede nåde, tilgivelse og syndsforladelse, som skænkes syndere.¹³⁵ Dette er en klar videreførelse af Luthers tale om Kristus 'pro nobis', men denne tale om Kristus og hans gerninger har en tilbagetrukket plads i Krarups forkyndelse, hvilket kan skyldes, at syndsforladelsen hos Krarup i højere grad fremstilles som det, hvormed mennesket sættes fri fra sig selv¹³⁶, end det hvormed mennesket bliver erklæret retfærdigt hos Gud og flyttet over fra vredens til nådens stand. Tilgivelsen kan i Krarups forkyndelse næsten få karakter af baggrund, på hvilken det egentlige i evangeliet kan siges, nemlig at mennesket er en ansvarlig skabning, som på grund af fordringen holdes fast på livet i dag.¹³⁷ Hovedperspektivet, som hos Luther var relationen menneske - Gud, synes hos Krarup at være flyttet til relationen menneske - næsten/ virkeligheden. Dermed er antydnet, at evangeliet forstået som Guds gerning ikke tilkendes den saglige prioritet i forkyndelsen.

3.9 Johannes W. Jacobsen

Johannes W. Jacobsen er i følge Nørager Pedersen et eksempel på en prædikant, hvis udgangspunkt er indremissionsk, men som samtidig er åben ovenfor andre kirkelig strømninger og deres prædikentraditioner.¹³⁸ Jacobsen kan i sin forkyndelse prædike loven og sige, at mennesket er en synder, er syndens slave og ikke lever efter Guds lov¹³⁹, men samtidig er lovforkyndelsen præget af upræcise eller svage formuleringer: Mennesket er en, der har brug for en frelser; mennesket vil nødig være afhængig af noget eller nogen udenfor sig selv; mennesket har forspildt det gode liv, som Gud gav det; mennesket og verden er af lave, og mennesket er forelsket i sig selv, søger sig selv, gør sig selv til midtpunkt.¹⁴⁰ Denne form formidler ikke en betingelsesløs og radikal lovforkyndelse, og samtidig taler Jacobsen ikke eksplicit om en personlig skyld overfor Gud som følge af menneskets synd. Dommens og regnskabets dag er med i forkyndelsen, men dette motiv afsvækkes ved en forsikring om, at når det er Kristus, der er dommeren, bliver det sidste altid glæde, eller ved, efter talen om at mennesket dømmes efter elementære kærligheds-gerninger både nu og siden, at sige at også i dommen vil Gud nok hjælpe.¹⁴¹ I stedet for den direkte og ligefremme lovforkyndelse bruger Jacobsen også et par steder evangeliet som indirekte lovforkyndelse, idet frihedens evangelium implicit indebærer en anklage om bundethed.¹⁴²

Forkyndelsen af evangeliet er hos Jacobsen tydeligt centreret om Kristus og hans gerninger: Kristus skød ikke, som mennesket gør, skylden fra sig, men gik ind under en skyld, som ikke var hans. Han overtog menneskeslægts regning og betalte, hvad det kostede, og han havde som stedfortræder mennesket med i sin død og opstandelse.¹⁴³ Kristus blev forladt af Gud på korset, og fordi han gjorde fyldest er vejen til himlen åben. Hans liv bliver i dåben til menneskets liv, og mennesket kommer til at tilhøre Kristus, bliver Guds barn.¹⁴⁴ Et enkelt sted tilsløres talen om den stedfortrædende gerning, idet Gud siges at tilgive på grundlag af Jesu bøn for fjenderne.¹⁴⁵

Jacobsen understreger, at det, som Gud skænker, ikke skal suppleres med gerninger fra menneskets side, og fremhæver også troen som Guds eget værk, ikke menneskets præstation.¹⁴⁶ Til gengæld er talen om en tilregnet retfærdighed fraværende¹⁴⁷, og Jacobsen skelner heller ikke mellem lovens og evangeliets adresse: Uden differentiering eller forklaring forkyndes budskabet om nåden og det nådesløse menneskes

adskillelse fra Gud, og at mennesket efter mødet med ordet både har fred og er dybt foruroliget¹⁴⁸; her skelnes ikke mellem sikre og bodfærdige syndere eller mellem kødet og ånden, hvilket kan skyldes den afsvækkede forståelse af Guds dom og dennes rækkevidde.

3.10 Thorkild Grosbøll

Thorkild Grosbølls prædikener er i en undersøgelse af denne karakter svære at komme overens med, hvilket skyldes, at de med Anders Gadegaards ord er novellistiske og ofte skaber deres eget lille univers¹⁴⁹, men noget kan dog siges. Loven eller kravet i Grosbølls prædikener repræsenteres af en tale imod misforståelse og misbrug af menneskelivet. Kirken fratages egentlig værdi som institution, og det samme sker med menigheden som fællesskab af troende eller hellige¹⁵⁰, idet det siges, at kristendommens ansvar alene er den enkelte, og at enhver tale om en transcendent Gud eller virkelighed er forflygtigelse af menneskets egen virkelighed.¹⁵¹ Derudover tales der også imod enhver foragt eller nedvurdering af mennesket selv i det liv, som det lever.¹⁵² Dette får ofte karakter af vilkår for menneskelivet, ikke om krav, og der tales ikke om en synd eller skyld.

Evangeliet eller "det egentlige budskab" hos Grosbøll er, dels at mennesket sættes fri fra byrden af den kristne tradition og kravet om videregivelse af den¹⁵³, dels at menneskets liv på trods af opsplittethed og trivialitet er en sand del af virkeligheden, hvorfor opgaven er at holde sig jorden for øje. Den totale opløsning af sandhed med stort 'S' er en frigørelse til, at mennesket selv skal skabe en tilværelse indenfor tid og rum og på trods af død og grav.¹⁵⁴ I alt dette bliver talen om Kristus en henvisning til mennesket Jesus fra Nazareth, som tog tilværelsen alvorlig med smerte, håb, kærlighed, handlinger, forfald og død, og som dermed blev eksempel for alle mennesker. Med Kristus skete en identifikation af Gud og menneske, Gud og virkelighed, således at det sande kun er at finde i menneskets egen verden.¹⁵⁵

3.11 Flemming Frøkjær-Jensen

Flemming Frøkjær-Jensen kommer i en af sine prædikener explicit ind på spørgsmålet om lov og evangelium: I budskabet, som bringer mennesker til omvendelse til Kristus, er der to toner, en domstone og en nådestone.¹⁵⁶ Domstenen eller forkyndelsen af loven er et ord, som

viser mennesket dets synd og gør det skyldigt overfor både mennesker og Gud, og som ikke tillader nogen undtagelser eller undskyldninger.¹⁵⁷ Forkyndelsen fremholder synden både som konkrete gerninger, som f.eks. vrede eller manglende kærlighed, og som hjertets og vantroens synder i skikkelse af hovmod, indifferens overfor Gud og selvretfærdighedens pukken på egne gerninger eller fortrin.¹⁵⁸ Mennesket ejer ingen renhed eller hellighed i sig selv, som kan frelse, men lovens krav om fuldkommenhed står fast, og under dette krav findes ingen barmhjertighed, nåde eller tilgivelse. Mennesket er i sin synd bundet og ufrit uden mulighed for at frelse sig selv og er dermed også bundet til fortabelsen.¹⁵⁹ På grund af synden er mennesket undergivet Guds vrede og dom både nu og på dommens dag, hvor alle muligheder for omvendelse er opbrugt. Ordet om synden, dommen og fortabelsen frarøver mennesket alle holdepunkter og trøstegrunde hos sig selv og viser, at det har brug for en frelser.¹⁶⁰

Nådestonen eller evangeliet er ordet om Kristus, som var opfyldelsen af skriftens profetier og skabte fred mellem Gud og mennesker ved sin død i menneskets sted.¹⁶¹ Kristus kom som den rene og syndfrie og gjorde menneskets synd til sin egen og tog ansvaret for den overfor Gud. I stedet for at frelse sig selv fra døden, valgte han at frelse mennesket ved at være stedfortræder i elendighed og fortabelse, idet han i menneskets sted trådte frem for dommeren, der straffer synd med Helvede.¹⁶² Alt hvad Kristus gjorde, gjorde han i menneskets sted, og hans gerning er det eneste mulige værn mod den kommende vrede. Kristi gerning og offer løser mennesket fra vreden, dommen, døden og fortabelsen og åbner døren ind til Guds rige, idet mennesket ved troen iklædes Jesu syndfrihed og hans frelsesgerning, så hans lydighed og retfærdighed bliver menneskets egen.¹⁶³ Mennesket er i troen retfærdig og under Guds velbehag, og som årsag dertil gælder alene Kristi gerning "pro nobis". Troen er heller ikke menneskets gerning, men er Guds eget værk ved ordet om Jesus som korsfæstet og opstanden.¹⁶⁴

Et enkelt sted synes der at være en tendens til, at mennesket selv skal gøre noget til sin frelse, nemlig hvor der tales om at vælge troens vej.¹⁶⁵ At der kun er tale om et tilsyneladende krav viser sig ved, at sagen dels formuleres uden bydeform eller betingelsesformulering ("hvis.., så.."), dels at den umiddelbare kontekst fremhæver Kristi gerning som frelsens grundlag.

Endelig er der i Frøkjær-Jensens prædikener tale om en skelnen mellem lovens og evangeliets adresse, når der tales om de forskellige vilkår, der hersker under loven og under evangeliet.¹⁶⁶ Som naturligt

menneske lever man under lovens tiltale, en tiltale som man aldrig kommer ud over, fordi det gamle menneske vedvarende består, mens evangeliet gælder i troens verden for Kristi skyld på trods af, hvordan mennesket er i sig selv.

3.12 Kaj Bollmann

Kaj Bollmann er ligesom Lars Tjalve kun repræsenteret med fire prædikener, og det er derfor ikke muligt at besvare alle spørgsmål, som måtte rejse sig under analysen. Forkyndelsen af loven er hos Bollmann næsten fraværende, idet der dog tales om, at traditionalisme eller manglende åbenhed for det nye og traditionssprængende er forkert, og uden nærmere forklaring siges det, at Jesus bliver til fald for de mennesker, der på denne måde mangler tillid til Gud og hans løfter.¹⁶⁷ Ligeledes tales der om selvretfærdighedens og selvtilstrækkelighedens fare, men dette forklares på en yderst misforståelig måde, nemlig at mennesket ikke kunne drømme om at søge frelsen i andet end troen på Kristus.¹⁶⁸ Ellers tales der om menneskets vilkår under døden og ondskaben, som er de kræfter eller magter, der er Gudsrigets modsætning, og som i bibelen kaldes for synd.¹⁶⁹ Ligesom det eskatologiske aspekt mangler, således mangler også teocentriciteten og talen om Guds reaktion på synden.

Bollmann tager i en af sine prædikener udgangspunkt i Luthers retfærdiggørelseslære og slår fast, at mennesket ikke frelses ved gerninger, men af Guds nåde ved troen alene.¹⁷⁰ Undersøgelsens materiale er ikke stort nok til fuldt ud at klarlægge, hvad Bollmann forstår ved 'frelse', men frelsen nødvendigøres af, at mennesket ikke af sig selv kan opbygge et liv uden nederlag, og at frelsen er af tro alene vil sige, at menneskets mislykkede forsøg på at bygge livet op for sig selv og for andre ikke er afgørende. Kristi gerning bliver beskrevet som et udgangspunkt og et livsgrundlag karakteriseret af uforbeholden radikal kærlighed, og ud fra dette skal mennesket handle. Jesu lidelse og død er dels en solidarisering med alle ofre for forfølgelse, dels et budskab om befrielse fra de magter, som forhindrer mennesket i at bære kærlighedens og livets frugter. Mennesket befries til en ny bundethed til kærlighed og ansvarlighed overfor mennesket selv, næsten, verden og Gud.¹⁷¹

4. Sammenfatning og konklusion

"Vi græder ikke fordi Gud vender ryggen til. Vi ængstes ikke ved hans kommende vrede. Vi ryster ikke ved udsigten til vor salighed under lovens krav. Vi er i stand til at græde, ængstes og rystes helt af os selv, over hverdagen, kriserne og verdens lidelse. At vi i den grad ikke røres af Gud, men af vores egen hånd, kaldes også Guds død."¹⁷² Ordene er Mogens Lindhardts, og de understreger en tendens, som ovenstående undersøgelse har afdækket, nemlig at forkyndelsen af loven, at en teocentrisk bestemt skyld og af Guds vrede og dom i udstrakt grad er forsvundet i nyere dansk luthersk prædiken. De fleste af de valgte prædikanter har erstattet denne forkyndelse med en forkyndelse af menneskelivets vilkår, med forskellig vægtlægning og tone, mens nogle få har bevaret en større eller mindre kontinuitet fra Luther. Frøkjær-Jensen har alle analysespørgsmålenes aspekter med, mens Prenter er for indirekte og mangler radikalitet. Dette er i endnu højere grad tilfældet hos Jacobsen, mens både P.G. Lindhardt og Krarup nok er radikale i deres lovforkyndelse, men mangler teocentriciteten og forkyndelsen af Guds dom.

I behandlingen af Luther blev det understreget, at loven og evangeliet er uløseligt sammenbundet i forkyndelsen, hvilket bl.a. betyder, at en manglende eller forkert lovforkyndelse uvægerligt vil få indflydelse på forkyndelsen af evangeliet. Om det er dette forhold, der spiller ind her, kan ikke siges med sikkerhed, men givet er det, at også med hensyn til forkyndelsen af evangeliet er det tale om en udstrakt diskontinuitet i forholdet mellem Luther og nutidens danske prædikener. En klar tale om Kristus 'pro nobis' er i mange tilfælde forsvundet til fordel for en ubestemt tale om, at mennekset hører Gud til (Sandbæk), at Gud ikke forskyder nogen (Møllehave), at Gud skænker barnekår hos sig (Kvist), eller budskabet om Kristus bliver en inspirationskilde til at leve i verden og til håb til at ændre den (Tjalve) eller til at acceptere virkeligheden som det egentlige og det sande (Grosbøll). Også hos P.G. Lindhardt er forholdet til virkeligheden i centrum, mens talen om Kristus træder i baggrunden, hvilket delvis gør sig gældende også hos Krarup, hvor Kristus 'pro nobis' dog forkyndes. Både Prenter og Jacobsen har centrum i talen om Kristus og hans gerninger, men heller ikke her er kontinuiteten gennemført: Det deklarative er ikke særlig fremtrædende, og en forkyndelse af en tilregnet retfærdighed mangler. Frøkjær-Jensen er igen den, der tydeligst danner kontinuitet.

Den summariske fremstillingsform har forhindret den nuancerede præsentation af de enkelte prædikanter, og sammenfatningen af Luthers forståelse af loven og evangeliet til en række "metodeprægede" analysespørgsmål har berøvet det behandlede emne noget af sin dynamik. Men på trods af disse forbehold kan spørgsmålet om kontinuitet fra Luther til nyere danske prædikener på dette for Luther så afgørende og centrale punkt dog i nogen grad besvares. Kontinuiteten er repræsenteret inden for nyere dansk evangelisk luthersk prædiken, men repræsentationen er svag. I betragtning af hvor centralt lov og evangelium er i Luthers teologi kunne man fristes til at sige chokerende svag.

Et enkelt forbehold for ovenstående konklusion må endnu nævnes. I P.G. Lindhardts og Søren Krarups prædikener er der, som ovenfor påvist tale om en sondring mellem lov og evangelium, men med et ændret indhold i forhold til Luther. Det rejser spørgsmålet, hvorvidt der hos disse (og måske også på sin måde hos Thorkild Grosbøll) er tale om en kontinuitet fra Luther blot på ændrede teologiske vilkår. Denne opgaves forudsætning har været et uændret teologisk vilkår, og det har ikke været muligt inden for opgavens rammer at behandle dette forhold, men blot at postulere et uændret vilkår i dag.

Nørager Pedersen skriver om den nyere danske prædikens bredde og forskelligartethed: "Denne vældige homiletiske sammensathed er ikke blot et charmerende udtryk for, at prædikenen spiller i mange facetter. Langt snarere er det i virkeligheden .. et vidnesbyrd om en beklemmende usikkerhed, der råder med hensyn til, hvad prædiken egentlig går ud på. Mangen forknyder synes at famle sig frem uden mål og med .. Og mangel tilhører synes at sidde .. med uindfriede forventninger... Under de omstændigheder er en *homiletisk sanering* hårdt tiltrængt."¹⁷³ Denne sanering kunne bestå i at tage udfordringen op og vende tilbage til Luthers prædiken af loven, som gør mennesket til intet, og af evangeliet, som gør alene Kristus til alt.

Noter

1. WA 36 p.9,28-29 og p.13,22-23
2. Når der her og i det følgende tales om loven, skal det forstås som loven i sin anden brug, *usus theologicus*, som Luther anså for den egentlige (jvf. Peters p.38). Lovens første brug og diskussionen om en tredje brug vil ikke blive behandlet her.
3. Harbsmeier p.14
4. Bollmann, Don Quijote p.23.29.37
5. I en opgave af denne størrelse må udvalget af Luther-tekster være begrænset, og en grundigere undersøgelse af emnet ville indebære en inddragelse af større centrale kilder som *De servo arbitrio* og Den store Galaterbrevskommentar.
6. WA 10 III p.338,3-10
7. Kjeldgaard-Pedersen p.163
8. Thestrup Pedersen p.265; Asendorf p.331
9. WA 17 I p.105,26-29
10. Kjeldgaard-Pedersen p.168; 173
11. Ivarsson p.41f. I note 18 (p.173) nævner han Prenter, *Spiritus Creator* (1946) p.296; Wingren, *Predikan. En principiell studie* (1949) p.285ff; Hillerdal, *Gehorsam gegen Gott und Menschen* (1954) p.109f; Gyllenkrok, *Några synspunkter på lag och evangelium i Luthers teologi* (NKT 1953) p.77f og Ebeling, *Evangelische Evangelienauslegung* (1942) p.429ff som eksempler.
12. Ivarsson p.43
13. Hirsch p.50ff
14. Hirsch p.53
15. Pedersen p.77
16. Jvf. Ivarsson p.54f
17. Se note 1 og WA 36 p.13,28-29
18. Asendorf p.331. En tildækket Moses er der også tale om, når man vil fastholde menneskets muligheder overfor Gud: "De, som ønsker at vægtlægge deres gode gerninger og prale af fri vilje, tillader ikke alt menneskets gerning at være synd. De finder stadig noget godt i naturen... De er dem, som ikke vil lade Moses' ansigt skinne klart. De lægger et dække over loven og ser den ikke virkeligt i ansigtet." WA 7 p.656,18-22, citeret af Forde p.249 (efter Am. Ed., vol.39 p.185)
19. WA DB 7 p.4,17-21
20. Peters p.43
21. WA DB 7 p.6,32-34
22. Lohse p.164; Ivarsson p.22; Peters p.43. En udførlig behandling af det første bud i Luthers teologi findes i Asendorf p.305-314.
23. Hirsch p.52
24. WA 36 p.17,23f
25. WA 10 III p.339,2f
26. WA 10 III p.339,7f. Sammesteds siger han: "Darumb gib heer lust und lieb, ader biss gots feind und das teüfels fraind." (339,26)

27. WA 40 I p.485-486, citeret efter Utnem p.325. Jvf. Heintze p.89
28. Utnem p.325; 327. Jvf. Pedersen p.74
29. Pedersen p.77. Dette motiv kommer eksplicit til udtryk i De servo arbitrio og er behandlet i en tidligere opgave: 'Nyskabelsens creatio ex nihilo. Retfærdiggørelseslæren hos Luther i striden med Erasmus' p.12 (Upubliceret)
30. WA 17 I p.125,22f
31. Peters p.44
32. Ivarsson p.48
33. Asendorf p.335; Pedersen p.78
34. At loven ikke har en uafhængig funktion, men skal ses som "forløber" for evangeliet, må ikke forlede til at opfatte lovens dom som uegentlig, noget indholdsløst, eller som et led i en guddommelig "nådespædagogik" (Utnem p.329), men er et virkeligt udtryk for, hvordan Gud er stemt mod mennesket udenfor Kristus.
35. Heintze p.93
36. Heintze p.69; 73; 75; 81
37. Klart formuleret allerede i 1522 i Sermon von den Heiltumen, WA 10 III p.338f
38. Heintze p.92
39. "Sed longe diversa ratio fuit tunc temporis, quam hodie." WA 39 I p.571,12f (3. antinomerdisputation). Jvf. behandlingen af dette i Steffen Kjeldgaard-Pedersen 'Gesetz, Evangelium und Busse', Leiden 1983 p.293f, hvor de forskellige tiders vægtlægning bliver begrundet sjælesørgerisk.
40. WA 10 I p.9,18-20
41. WA DB 6 p.2,23-24; jvf. WA 10 I p.12,2
42. WA DB 6 p.6,24f; jvf. Hirsch p.54
43. "alss do Isaias sagt cap. 53, wie er fur unss sterben unnd unsser sund tragen sollt, hatt er das lautter Euangelium geschrieben." WA 10 I p.10,15-17. Dette er medtil af tydeliggøre, at lov og evangelium for Luther ikke var lig med GT - NT, jvf. Lohse p.164.
44. Heintze p.70; 77. Ivarsson skriver i denne forbindelse: "I detta sammanhang hör det hemma att erinra om, att tron enligt Luther kan sägas bestå i det rätta användandet av pronomina. Att Kristus och syndaförlåtelsen gäller mig, därpå kommer det an i tron." (p.32)
45. Forde p.241
46. Bl.a. p.135
47. WA 10 I p.13,22f
48. WA 10 I p.13,4ff. Jvf. Asendorf p.328; Pedersen p.75; Forde p.242
49. Ivarsson p.19 med henvisning til WA 15 p.485,9 og 34 I p.308,19
50. Ivarsson p.38f; jvf. p.19f. At evangeliet kan betegnes som nøglen til at løse understreger sammenhængen mellem loven og evangeliet: Kun den som gennem lovens nøgle er blevet bundet, kan løses ved

51. WA 45 p.156,28-29

52. WA 10 III p.340,23-25

53. WA 36 p.23,17-18. Jvf. WA 10 III p.340,14-16: "das Euangelium, das sagt den trost und lernet das heyl, darneben wa wirss nemen sollen, daz das gesetz erfüllet."

54. Peters p.46

55. Asendorf p.334

56. WA DB 6 p.8,5-7

57. WA 45 p.151,13ff; jvf. Peters p.37

58. Asendorf p.343. Jvf. note 44

59. Ivarsson p.54

60. WA 17 I p.132,30-31 og p.133,15

61. WA 17 I p.133,30-32 og p.114,36ff

62. WA 36 p.22,29-30

63. Ivarsson p.40

64. Tjalve p.53.55.69.90.189.191. Direkte citater og behandling af enkeltudsagn er kun medtaget i begrænset omfang af hensyn til den begrænsede plads.

65. Tjalve p.89

66. Tjalve p.53f

67. Tjalve p.53.55.71.90

68. Tjalve p.70.71f.90

69. Tjalve p.190

70. Tjalve p.72

71. Sarauw p.17f

72. Sarauw p.101

73. Sarauw p.101

74. Sarauw p.16.19.20.69.71f.129.131

75. Sarauw p.35f. Henvisningen til holisme-begrebet er tydelig.

76. Sarauw p.19.103

77. Sarauw p.19.36

78. Jvf. bogens forord, Sarauw p.11

79. Sandbæk p.44f

80. Sandbæk p.11.34.73

81. Sandbæk p.89f

82. Sandbæk p.75.95f

83. Jvf. CA art.4

84. Sandbæk p.48

85. Sandbæk p.91.93

86. Sandbæk p.17.34f

87. Sandbæk p.12.67.69.95

88. Prenter p.13.71.88

89. Prenter p.89

90. Prenter p.115

91. Prenter fx. p.14.71.94.116

92. Prenter p.95

93. Prenter p.119

94. Prenter p.51

95. Prenter p.70.114.120

96. Prenter p.10: "Jesus kommer .. for af være .. hos os med sit ord og med sine nådemidler." (jvf. p.35) Ordets funktion synes at blive en henvisning til dåb og nadver, hvor nåden er at få. Hvorvidt Prenter forkaster ordet som egentligt nådemiddel kan ikke fastslås ud fra dette ene sted. Det ville kræve en inddragelse af relevante steder fra Spiritus Creator, Skabelse og genløsning og Kirkens lutherske

bekendelse, men fra sidstnævnte kan henvises til flg. passus (p.114): "Evangeliets forkyndelse, det mundtlige ord, peger tilbage til dåben - eller for de udbøbte frem til den kommende dåb - og kalder hen til nadveren. Den peger på det historiske indhold, der gør dåben og nadveren til de midler, hvorved Gud giver Helligånden, der virker troen i dem, der hører evangeliet..."

97. Prenter p.94.120

98. Prenter p.14.36.91.94.95

99. Menigheden tiltales ofte som kollektiv størrelse, fx. p.116, hvor der tales om, at brudgommen kan tages fra Branderup menighed, ikke fra den enkelte. Dette forekommer implicit i den udbredte brug af 'vi'.

100. Møllehave p.71f.78f.146

101. Møllehave p.115

102. Møllehave p.19-24

103. Møllehave p.24.114.149.151.178

104. Møllehave p.78.79

105. Møllehave p.72

106. På p.55 er en enkelt undtagelse, hvor der siges, at "hans kærlighed sletter din skyld og din gæld", men hvori denne skyld og gæld består, og i forhold til hvem den eksisterer forklares ikke.

107. Møllehave p.115. Jvf. hans definition af kristendommens kerne i bogens forord (p.8): "elsk dine medmennesker og glæd dig ved livet".

108. Nørager Pedersen p.379

109. P.G. Lindhardt fx. p.14f.28f

110. P.G. Lindhardt p.87.115

111. P.G. Lindhardt p.11.48

112. P.G. Lindhardt p.11.15.48. Jvf. p.116

113. P.G. Lindhardt p.11.15.17.29.89

114. P.G. Lindhardt p.12.29

115. P.G. Lindhardt p.75

116. P.G. Lindhardt p.53. En eksistentiaalistisk dennesidighed springer ud i fuldt flor i en sætning som: "det der giver det mening at være til idag er just, at imorgen ikke er andet end død og grav." (p.11)

117. Kvist p.19

118. Kvist p.20.41

119. Kvist p.35

120. Kvist p.42.62f. Der er ikke nogen tale om en eskatologisk fortabelse, og dom omtales kun eet sted, nemlig i et citat fra præsteløftet: Livet er betroet lån fra Gud at forvalte "med regnskabsdagen for øje". (p.41. Hans citationstegn)

121. Kvist p.6.7.35.51.63

122. Kvist p.11.48

123. Kvist p.49.54

124. Retfærdighed defineres som retten til at leve som Guds kære barn. (p.35)

125. Kvist p.8.12.20.43.51.54.63.70. At livet har mening, fordi det er skabt, begrundes med inkarnationen, at Guds søn blev menneske og delte kår med os. (p.12)

126. Krarup 1987 p.94
127. Krarup 1987 p.93; 1978 p.70f
128. Krarup 1978 p.70; 1983 p.38; 1987 p.94
129. Krarup 1976 p.62; 1981 p.61; 1983 p.38
130. Krarup 1981 p.61; 1983 p.14.39; 1984 p.94
131. fx. 1983 p.15; 1984 p.15.94
132. Krarup 1983 p.13; 1984 p.14. Krarup kan tale om fortabelse, men det forklares som lovens forkyndelse og dom (1978 p.71), og i samme prædiken siger han: "Gud er også lovens Gud, og det er frygteligt af falde i den levende Guds hænder" (1978 p.70), men hvori det frygtelige består forklares ikke. (Der tales ikke ellers om en eskatologisk fortabelse.) En klar afsvækkelse af dommen findes sammesteds, hvor resultatet af en manglende retfærdighed bestemmes som mangel på mening i livet.
133. Krarup 1981 p.62; 1984 p.94
134. Krarup 1976 p.2; 1978 p.70; 1984 p.94
135. Krarup 1978 p.69.71; 1983 p.39; 1984 p.94; 1987 p.95
136. Krarup 1976 p.2.62
137. Krarup 1983 p.14: "det er indholdet af hele den kristne prædiken"; 1984 p.14: "Ansaret - i det ord kan kirkens forkyndelse samles". Jvf. Krarups definition af Tidehvervs front i opgøret om, hvad det er at være mennesker, og hertil svarer Tidehverv: en fordret og dermed ansvarlig skabning i solidaritet med næsten. (1984 p.1)
138. Nørager Pedersen p.385
139. Jacobsen p.42.62.104
140. Jacobsen p.9.42.54.61.62
141. Jacobsen p.15.105. Jvf. p.103: Guds søn blev menneske og vor bror så radikalt, at det på dommens dag klart skal vise sig, hvor fuldstændigt Kristus har gjort hvert eneste menneskes sag til sin.
142. Jacobsen p.61.105f. At evangeliet indeholder en implicit lovforkyndelse så vi ovenfor hos Luther, men denne meddelelsesform må altid være sekundær i forhold til den egentlige lovforkyndelse.
143. Jacobsen p.29-31.55
144. Jacobsen p.53.55.64
145. Jacobsen p.63
146. Jacobsen p.106.23.43
147. En retfærdighed, som Gud skænker, omtales p.106, men nævnes kun i forbifarten uden en nærmere forklaring eller udredning, hvorfor det ikke kan betragtes som en tilsigtet pointe.
148. Jacobsen p.106
149. I anmeldelsen af 'Tidens Fylde' i Kritisk forum for Praktisk Teologi, 22, 1985 p.76
150. Som en for denne opgave uvedkommende fodnote kan det bemærkes, at selvom Grosbøll taler imod en særlig menighed af troende (1985

p.66), danner han interessant nok gennem sine prædikeners sprog- og abstraktionsniveau en ny afgrænset menighed, nemlig dem der intellektuelt kan fatte, hvad han siger.

151. Grosbøll 1985 p.66f.77.155f; 1988 p.36.52

152. Grosbøll 1985 p.7

153. Grosbøll 1985 p.66f

154. Grosbøll 1985 p.77.78.155.157.182f; 1988 p.28.80

155. Grosbøll 1985 p.78.157.183; 1988 p.36f.57. Uden en transcendent Gud tales der naturligt nok ikke om en tilregnet retfærdighed eller om en Kristi forsonergerning, men tværtimod tales der et sted om, at resultatet af Kristi liv er, at han giver mennesket mulighed for at sone, hvad det forbrød. (1988 p.37)

156. Frøkjær-Jensen p.162

157. Frøkjær-Jensen p.227f

158. Frøkjær-Jensen p.35.36.96.164.254

159. Frøkjær-Jensen p.15.36.135

160. Frøkjær-Jensen p.16.256

161. Frøkjær-Jensen p.13.162

162. Frøkjær-Jensen p.21.35f.94f.135f.164

163. Frøkjær-Jensen p.16.21.36.94.230

164. Frøkjær-Jensen p.17.34.82.96

165. Frøkjær-Jensen p.137

166. Frøkjær-Jensen p.252; jvf. p.230

167. Bollmann, Tidens Fylde p.29f. Hverken her eller i brugen af ordene 'frelse' og 'Guds rige' er der medtaget et eskatologisk aspekt.

168. Bollmann, Tidens Fylde p.150. Meningen synes at være, at en forstandstro, der ikke giver sig udslag i handling, er død og værdiløs, men formuleringen røber en manglende bevidshed om lov/evangelium-sondringen.

169. Bollmann, Tidens Fylde p.36.150.186

170. Bollmann, Tidens Fylde p.149f. Det er bemærkelsesværdigt, at der tales om 'af Guds nåde' og ikke 'propter Christum'. Det følgende bygger på p.150-152.

171. Bollmann, Tidens Fylde p.37.186f. Menneskets indsats bliver et enkelt sted til frelsesårsag: "Simeon og Anna får rakt fredens kilde .. som svar på deres bønner, deres håb og deres trofaste venten... Deres trofasthed var ikke forgæves. .. Julebudskabet til os er, at trofastheden heller ikke er forgæves i dag." (p.31)

172. Lindhardt, M. p.57

173. Nørager Pedersen p.385 (hans fremhævelse).

Litteraturliste

Kilder:

- Bollmann, K. i: Tidens fylde
Århus 1985
p.28-31; 34-37; 149-153; 184-187 15
- Frøkjær-Jensen, F. Troens ord
Kbh. 1978
p.13-17; 18-22; 33-36; 79-83; 93-97; 133-137;
162-166; 227-230; 251-256 42
- Grosbøll, T. i: Tidens fylde
Århus 1985
p.65-68; 75-78; 153-157; 180-184 15
- På sporet af Gud
Århus 1988
p.25-29; 34-37; 52-57; 57-63; 76-80 25
- Jacobsen, J.W. For livets skyld
Århus 1979
p.7-11; 12-15; 21-24; 29-32; 41-44; 52-55;
60-64; 80-83; 102-106 37
- Krarup, S. Prædikener i tidsskriftet 'Tidehverv'
1976 p.1-2 2
1976 p.61-62 2
1978 p.69-71 3
1981 p.61-62 2
1983 p.13-15 2
1983 p.37-39 2
1984 p.13-15 2
1984 p.93-94 2
1987 p.93-95 2
- Kvist, V. Ugræs og hvede
Holstedbro 1984
p.5-8; 9-12; 17-20; 33-35; 40-43; 48-51; 52-55
60-63; 68-70 34
- Lindhardt, P.G. Gentagelse
Århus 1975
p.7-12; 13-18; 25-30; 43-49; 50-55; 73-77;
84-89; 113-118 47
- Luther, M. Eyn kleyn unterricht, was man ynn den Euangelij
suchen und gewartten soll. (1521)
WA 10 I, 8-18 10
- Das Neue Testament Deutzsch. Vorrhede. (1522)
WA DB 6, 2.4.6.8.10 5
- Vorrhede auff die Epistel Sanct Paulus zu den
Romern. (1522)
WA DB 7, 2.4.6.8.10.12 6
- Sermon von den Heillumen. (14. sept. 1522)
WA 10 III, 332-341 10

Predigt über 1.Tim. 1,3-7. Sermon von der heubt- summa Gottes gepots, dazu vom misbrauch und rechtem brauch des gesetzes. (17. marts 1525) WA 17 I, 102-120	19
Predigt über 1.Tim. 1,8-11. (18. marts 1525) WA 17 I, 121-134	14
Predigt über 1.Tim. 1,18-2,2. (24.marts 1525) WA 17 I, 138-150	13
Predigt über 1.Tim. 2,2-7. (27. marts 1525) WA 17 I, 159-166	8
Predigt am Tage der Beschneidung, nachmittags. Wie das Gesetz und Euangelion recht grundlich zu unterscheiden sind. (1. jan. 1532) WA 36, 8-23	16
Predigt am Epiphaniastage, nachmittags. Was Christus für ein könig und wie es um sein königreich gethan sei. (6. jan. 1532) WA 36, 50-63	13
Predigt am 18. Sonntag nach Trinitatis. Ein Neue predigt von dem Gesetz und Euangelio (30. sept. 1537) WA 45, 145-156	12
Møllehave, J. Den livsild som forbrænder Viborg 1980 p.17-24; 49-56; 65-72; 73-79; 109-115; 145-151; 171-178	52
Prenter, R. Ordet og troen Århus 1976 p.7-10; 11-14; 33-37; 51-55; 69-73; 88-91 92-95; 113-117; 118-121	40
Sandbæk, U. Fra det mindste til det største Kbh. 1985 p.7-12; 13-17; 30-35; 43-49; 63-69; 70-75; 89-96	43
Sarauw, K. Modsigelsens billeder Kbh. 1987 p.15-20; 35-40; 65-72; 75-80; 99-104; 125-131 155-161	45
Tjalve, L. i: Tidens fylde Århus 1985 p.52-56; 69-72; 86-91; 187-191	18
Ialt sider	560

Sekundær litteratur:

Asendorf, U.	Die Theologie Martin Luthers nach seinen Predigten Göttingen 1988 p.326-354	28
Bollmann, K.	Don Quijote smider rustningen i: Kritisk forum for Praktisk Teologi, 22, 1985 p.23-38	16
Forde, G.O.	Law and Gospel in Luthers Hermeneutic i: Interpretation 1983, 3 p.240-252	12
Harbsmeier, E.	Hvor bliver evangeliet af? Teologiske og ikke teologiske motiver i prædikenen. i: Kritisk forum for Praktisk Teologi, 22, 1985 p.12-22	11
Heintze, G.	Luthers Predigt von Gesetz und Evangelium. Forschungen zur Geschichte und Lehre der Protestantismus. 10.Reihe, Band XI München 1958 p.66-101	36
Hirsch, E.	Gesetz und Evangelium in Luthers Predigten i: Luther. Mitteilungen der Luthergesellschaft 1954, 2 p.49-60	12
Ivarsson, H.	Predikans uppgift Lund 1973 p.17-55	39
Kjeldgaard-Pedersen, S.	Lov og evangelium - en luthersk sontring? i: Fønix 1985, 3 p.163-175	13
Lindhardt, M.	Homiletiske kommentarer. Gud er død - guderne længe leve. i: Kritisk forum for Praktisk Teologi, 22, 1985 p.57-61	5
Lohse, B.	Martin Luther. Leben und Werk München 1982 p.164-165	2
Pedersen, A.F.	Nørager Prædikenens idehistorie København 1980 p.117-149; 345-385	73
Pedersen, E.	Thestrup Luther som skriftfortolker, I København 1959 p.259-270	12
Pedersen, J.	Lov og evangelium - samt anfægtelsen og dens overvindelse belyst ud fra Luthers prædikener. i: Luther - i kamp for troen red. Poul Langagergaard	

Fredericia 1983
p.73-80

8

Peters, A. Gesetz und Evangelium
Handbuch Systematischer Theologie, Band 2
(Herausgegeben von Carl Heinz Ratschow)
Gütersloh 1981
p.30-57

28

Utnem, E. Luthers syn på helvede
i: Fast Grunn 1955,5
p.325-330+337

6

Ialt sider

301

(Samlet sideantal

861